

Bürokrasi Toplum İlişkisi Bağlamında Tek Parti Dönemi Modernleşmesinin Politik Ekonomisi

Kenan Bodur*

Öz

Bu çalışma, Türkiye’de modernleşmenin ekonomi politikasını, bürokrasi-toplum ekseninde şekillenen yapısal bir gerilim üzerinden ele almaktadır. Tanzimat’tan itibaren devlet merkezli reformlar, bürokrasiyi modernleşmenin hem öznesi hem de taşıyıcısı hâline getirmiş; Cumhuriyet döneminde bu rol daha da kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Modernleşme sürecinin siyasal kurumların dönüşümünden ibaret olmadığı; aynı zamanda ekonomik yapı, sınıfsal konumlanmalar ve toplumsal talepler tarafından belirlendiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda araştırma, bürokratik elitlerin bu süreçte oynadığı dönüştürücü ve zaman zaman dışlayıcı rolü, toplum kesimleriyle kurdukları ilişki biçimlerini ve ekonomik politikalara yansıyan sınıfsal yönelimleri incelemektedir. Elde edilen değerlendirmeler, Türkiye’de modernleşmenin tarihsel olarak bürokratik rasyonalite ile toplumsal ihtiyaçlar arasındaki yapısal uyumsuzluğa dayandığını; bunun da devlet-toplum ilişkilerinin güncel biçimlerini anlamada temel bir anahtar işlevi gördüğünü göstermektedir. Böylece makale, modern Türkiye’nin siyasal gelişiminde bürokrasinin hem süreklilik hem de çatışma kaynağı olarak taşıdığı merkezi konumu yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bürokrasi, Modernleşme, Ekonomi Politik, Devlet-Toplum İlişkisi, Sınıfsal Yapı, Siyasal Dönüşüm.

The Political Economy of Single-Party Era Modernization in The Context of Bureaucracy-Society Relations

Abstract

This study examines the political economy of modernization in Turkey through the structural tension that emerges between the bureaucracy and society. Since the Tanzimat period, state-centered reforms have positioned the bureaucracy as both the agent and the vehicle of modernization, a role that became even more institutionalized during the Republican era. The analysis emphasizes that modernization is not limited to the transformation of political institutions; it is simultaneously shaped by economic structures, class configurations, and societal demands. In this context, the research explores the transformative—and at times exclusionary—role played by bureaucratic elites, the forms of interaction they developed with different segments of society, and the class-based orientations reflected in economic policies. The findings indicate that modernization in Turkey has historically rested on a structural mismatch between bureaucratic rationality and societal needs, a dynamic that remains central to understanding contemporary state-society relations. Thus, the article seeks to reconsider the pivotal position of the bureaucracy as both a source of continuity and a site of conflict in the political development of modern Turkey.

Keywords: Bureaucracy, Modernization, Political Economy, State-Society Relations, Class Structure, Political Transformation.

*Öğretim Görevlisi | İstanbul Medipol Üniversitesi | kbodur@medipol.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9884-4337 | DOI: 10.36484/liberal.1830960
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 31, Sayı 122, 2026, ss. 91-122.
Gönderim Tarihi: 26 Kasım 2025 | Kabul Tarihi: 6 Nisan 2026
Yayınlanma Tarihi: 7 Haziran 2026
dergipark.org.tr/pub/liberal | ISSN: 1300-8781 | e-ISSN: 2667-6486

Giriş

Türkiye'nin modernleşme deneyimi, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin niteliğini belirleyen uzun tarihsel süreçlerin etkisi altında şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel süreklilik içerisinde bürokrasi yalnızca idari bir mekanizma değil, aynı zamanda siyasal alanın örgütlenmesinde ve toplumsal düzenin biçimlendirilmesinde belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarihsel yapı, Türkiye'de siyasal ve toplumsal ayrışmaların önemli dinamiklerinden biri olan merkez-çevre ilişkilerinin oluşumunda da belirleyici bir rol oynamıştır. Güçlü devlet geleneğinin şekillendirdiği bu yapı içerisinde devlet aygıtını temsil eden merkez, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda belirleyici bir konuma yerleşirken; çevreyi temsil eden toplumsal kesimler çoğu zaman bu merkezi otoritenin dışında konumlanmış ve siyasal taleplerini sınırlı kurumsal kanallar aracılığıyla ifade edebilmiştir. (Ergil, 2000: 73). Bu durum, modern Türkiye'de devlet ile toplum arasındaki mesafenin tarihsel olarak kurumsallaşmasına ve bürokratik yapının yönlendirici rolünün güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda, Türkiye'deki bürokratik yapılanma yalnızca bir yönetim aygıtı olarak değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşinin ve siyasal temsil biçimlerinin belirleyicisi olarak işlev görmüştür. Askeri, sivil ve yargı bürokrasisi gibi kurumların modernleşme sürecinde üstlendiği roller, merkez-çevre ayrımının toplumsal ve siyasal bir kutuplaşma biçimine dönüşmesine katkıda bulunmuştur. Toplumsal farklılıkları homojenleştirmeyi amaçlayan devlet merkezli yaklaşım, özellikle kültürel ve etnik çeşitliliğin yoğun olduğu bir toplumda, çevresel kesimlerde dışlanmışlık hissini pekiştirmiştir. Böylece bürokratik yapı ile toplumsal talepler arasındaki uyumsuzluk, yalnızca yönetsel bir sorun olmaktan çıkmış modern Türkiye siyasetinin belirleyici eksenlerinden biri haline gelmiştir.

Bu tarihsel zemin, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde daha görünür bir hâl almıştır. İttihatçı düşünce geleneğinden devralınan güçlü merkezci yaklaşım, Cumhuriyet elitlerinin siyasal ve toplumsal düzeni yeniden inşa ederken benimsediği temel referans noktası olmuştur. Modernleşmenin devlet eliyle, rasyonel bir planlama anlayışı içinde gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesi, kurucu kadroların politik vizyonunu şekillendirmiştir. Bu anlayış, halk egemenliğini vurgulamakla birlikte, siyasal karar alma süreçlerinde bürokratik seçkinlerin belirleyici rolünü koruyan bir yönetim modelinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde devletin ekonomik kalkınmada üstlendiği yönlendirici rol, kültürel dönüşümü gerçekleştirme

iddiası ve toplumsal düzeni yeniden kurma hedefi, bu bürokratik yaklaşımın somut ifadeleri olarak değerlendirilebilir.

Bu süreçte ortaya çıkan devlet merkezli modernleşme modeli, toplumun çevresel kesimlerinin siyasal ve ekonomik olarak merkeze erişimini sınırlamış; merkez-çevre ayrımının kalıcı bir toplumsal gerçeklik hâline gelmesine katkı sağlamıştır. Cumhuriyet'in ilk döneminde güçlenen bu yapı, zamanla hem siyasal pratiklerde hem de toplumsal zihniyette kökleşmiş, böylece bürokratik otoritenin meşruiyetini pekiştiren bir anlayış oluşturmuştur. Türkiye'nin modernleşme serüveninde yaşanan birçok kırılmanın arka planında, bu tarihsel mirasın etkisi olduğu görülmektedir.

Bugün Türkiye'nin karşı karşıya olduğu siyasal ve toplumsal ayrışmaların önemli bir kısmı, bu tarihsel süreklilik içerisinde anlam kazanmaktadır. Devletin kendisini toplumdan üstün ve yönlendirici bir otorite olarak konumlandırıran anlayışı, modernleşme sürecinin çeşitli dönemlerinde farklı biçimler olsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Siyasal iktidarların değişmesine rağmen bürokratik kültürün belirleyici niteliğinin devam etmesi, devlet ile toplum arasındaki mesafenin kapanmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle, Türkiye'de demokratikleşme tartışmalarının merkezinde yalnızca siyasal kurumların dönüşümü değil, aynı zamanda bürokratik aklın ve devlet-toplum ilişkisinin niteliği de yer almaktadır.

Bu çerçevede, erken Cumhuriyet döneminde devletçi-seçkin bürokratik yapılanmanın nasıl kurumsallaştığı, hangi tarihsel referanslarla meşrulaştırıldığı ve toplumsal alanı nasıl yeniden biçimlendirdiği, Türkiye'nin siyasal gelişimini anlamak açısından kritik önem taşımaktadır. Tek parti dönemi boyunca güçlenen bürokratik yapı, politik ve ekonomik hâkimiyetini devletin kurucu ideolojisinden aldığı meşruiyetle pekiştirmiş; bu durum çok partili hayata geçiş sürecinde dahi sivil siyaset üzerinde belirleyici olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'de modernleşme sürecinin erken aşamalarında oluşan bu bürokratik konfigürasyonun incelenmesi, hem merkez-çevre ayrışmasının tarihsel kökenlerini hem de bürokratik vesayet tartışmalarının toplumsal dayanaklarını analiz etmek açısından anlamlıdır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan devlet geleneği yalnızca güçlü bir devlet anlayışı üretmekle kalmamış, aynı zamanda bu geleneğin şekillendirdiği kurumsal yapı ve siyasal pratikler Türkiye'nin siyaset literatürünün temel tartışma alanlarından birini oluşturmuştur. Bu literatürde Türk siyasetini açıklamak amacıyla geliştirilen kavramsal modeller, büyük ölçüde devletin merkezî yapısı, bürokrasinin siyasal süreçlerdeki belirleyici rolü ve devlet ile toplum arasındaki güç ilişkileri temelinde şekillenmiştir.

Devlet/bürokrasi–toplum ve merkez–çevre gibi karşıtlıklar üzerinden geliştirilen bu yaklaşımlar, yalnızca siyasal kurumların işleyişini değil, aynı zamanda devletin ekonomik kaynakların dağıtımındaki rolünü ve bu süreçte ortaya çıkan sınıfsal ilişkileri de açıklamayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle söz konusu modeller, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan devlet geleneğinin toplumsal ve ekonomik yapıyı nasıl biçimlendirdiğini anlamaya yönelik önemli analitik araçlar sunmaktadır.

Bu bağlamda özellikle 1969–1985 yılları arasında İdris Küçükömer, Şerif Mardin, Emre Kongar, Metin Heper ve Kazım Berzeg tarafından geliştirilen teorik modeller, Türkiye’de devlet–toplum ilişkilerinin tarihsel oluşumunu ve bu ilişkilerin siyasal ve ekonomik yapıya nasıl yansıdığını açıklayan önemli çerçeveler sunmuştur. Bu yaklaşımlar, özellikle 2000’li yıllara kadar egemen olan siyasal düzenin işleyişini anlamada etkili olmuş ve devletin ekonomik kaynakların dağıtımını üzerindeki belirleyici rolünü vurgulayan politik ekonomi temelli analizlerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bununla birlikte mevcut literatürün önemli bir bölümü bürokratik yapılanmayı ya kurumsal bir aktör olarak ele almakta ya da merkez–çevre ilişkilerini ağırlıklı olarak kültürel ve tarihsel bir çerçeve içerisinde açıklamaktadır. Bu yaklaşımlar önemli açıklamalar sunmakla birlikte, erken Cumhuriyet döneminde şekillenen bürokratik elitin siyasal, ekonomik ve ideolojik alanlarda kurduğu güç ilişkilerini bütüncül bir politik ekonomi perspektifi içerisinde ele almakta sınırlı kalmaktadır. Özellikle devletçi kalkınma politikalarının bürokratik seçkinlerin siyasal ve ekonomik konumunu nasıl pekiştirdiği ve bu sürecin merkez–çevre ayrışmasının yeniden üretilmesine nasıl katkıda bulunduğu konusu literatürde yeterince sistematik biçimde analiz edilmemiştir.

Bu çalışma söz konusu literatürdeki boşluktan hareketle erken Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan devlet merkezli modernleşme modelini bürokrasi–toplum ilişkisi ekseninde politik ekonomi perspektifinden incelemektedir. Çalışmanın temel argümanı, erken Cumhuriyet döneminde geliştirilen devletçi modernleşme modelinin bürokratik elitin siyasal ve ekonomik kaynaklar üzerindeki denetimini pekiştirerek devlet aygıtını toplumsal dönüşümün temel aracı haline getirdiği ve bu sürecin Türkiye’de merkez–çevre ayrışmasının kurumsal ve sınıfsal temellerini güçlendirdiğidir. Bu çerçevede bürokratik elit yalnızca yönetsel bir aktör olarak değil, aynı zamanda siyasal ve ekonomik alanlarda belirleyici bir güç odağı olarak ele alınmaktadır.

Bu bağlamda makale üç temel soruya odaklanmaktadır: (i) erken Cumhuriyet döneminde uygulanan devletçi modernleşme politikaları bürokratik elitin siyasal ve ekonomik konumunun kurumsallaşmasını nasıl sağlamıştır;(ii)

tek parti döneminde şekillenen bürokratik yapı siyasal karar alma süreçleri ve ekonomik kaynakların dağılımı üzerinde nasıl bir etki yaratmıştır; (iii) bu süreç Türkiye’de merkez-çevre ayrışmasının yeniden üretilmesine hangi mekanizmalar aracılığıyla katkıda bulunmuştur?

Bu sorular doğrultusunda çalışma, erken Cumhuriyet modernleşmesini yalnızca ideolojik bir ulus inşa projesi olarak değil, aynı zamanda devlet aygıtı aracılığıyla yürütülen ve bürokratik elitin siyasal ve ekonomik konumunu pekiştiren bir dönüşüm süreci olarak değerlendirmektedir. Böylece makale, Türkiye’de bürokratik vesayet ve demokratikleşme tartışmalarının tarihsel kökenlerini anlamaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Cumhuriyet’in Kuruluş Felsefesi

Cumhuriyet’in kurucu elitlerinin benimsediği modernleşme modelinin politik ve ekonomik temelleri, Kadir Cangızbay’ın analizinde önemli bir açıklama çerçevesi bulmaktadır. Cangızbay’a göre Cumhuriyet’i kuran bürokratik kadrolar, Osmanlı siyasal düzeninin tasfiyesi sonrasında iktidarlarını meşrulaştıracak yeni bir ideolojik temel oluşturma ihtiyacıyla karşı karşıya kalmışlardır. Eski rejimi ortadan kaldıran bu kadroların siyasal meşruiyetlerini geçmişte aramaları mümkün olmadığından, devletin yeniden inşası sürecinde kendilerini merkeze alan yeni bir ideolojik ve kurumsal çerçeveye üretmeye yöneldikleri görülmektedir (Cangızbay, 2007: 15).

Cangızbay’a göre Osmanlı bürokrasisi, saltanatın tasfiyesiyle birlikte geleneksel meşruiyet kaynaklarından büyük ölçüde yoksun kalmıştır. Ne toplumsal bir sınıfa ne de aile, aşiret veya kavim gibi tarihsel bağlara dayanan bu bürokratik zümre, egemenliğini bu tür geleneksel referanslar üzerinden temellendirememektedir. İktidarın meşruiyet kaynağı olarak İslam’a başvurulması ise siyasal otoritenin yeniden halifelik makamıyla paylaşılmasını gerektireceğinden bürokratik elit açısından sorunlu bir seçenek oluşturmaktadır. Bu nedenle egemenliğin kaynağının “millet” olarak tanımlanması stratejik bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Ancak burada söz konusu olan millet, henüz siyasal olgunluğa erişmemiş ve eğitilmesi gereken bir topluluk olarak tasavvur edilmiştir. Dolayısıyla toplumu eğitme ve modernleştirme görevi de doğal olarak iktidarı elinde bulunduran bürokratik elitlere atfedilmiştir (Cangızbay, 2000: 14–15).

Bu yaklaşım doğrultusunda bürokrasi, toplumsal düzeni yeniden kurarken yalnızca siyasal kurumları değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik alanı da dönüştürmeye yönelmiştir. Bu süreçte modernleşmenin meşruiyet kaynağı

olarak dinî referanslar yerine pozitivist anlamda akıl ve bilim öne çıkarılmıştır. Böylece modernleşme projesi, geleneksel otoritelerin yerine rasyonel ve seküler bir bilgi sistemini koymayı hedefleyen yeni bir ideolojik çerçeveye dayandırılmıştır.

Bu doğrultuda bürokratik elitler, toplumsal düzeni yeniden şekillendirirken Batı'nın modernleşme deneyimlerinden ve özellikle pozitivist geleneğin sunduğu rasyonalist yaklaşımlardan önemli ölçüde yararlanmışlardır. Bununla birlikte tercih edilen kalkınma modeli, toplumun geniş kesimlerinin ekonomik ve siyasal katılımına dayanan bir dönüşümden ziyade, devletin merkezde olduğu ve bürokratik kadroların yönlendirici rol üstlendiği bir yapılanmayı esas almıştır. Bu süreçte bürokrasi yalnızca devlet aygıtının yönetici unsuru değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik düzenin kurucu aktörü hâline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İttihat ve Terakki çevresinde şekillenen bürokratik ve entelektüel kadroların düşünsel yönelimi de benzer bir çerçeveye sahiptir. Bu çevreler, karşı karşıya kalınan siyasal ve toplumsal sorunlara çözüm ararken büyük ölçüde Fransız düşünce dünyasından etkilenmişlerdir. Özellikle Fransız Aydınlanmasının siyasal teorileri ve modernleşme deneyimi, bu kadroların ideolojik yönelimlerini belirleyen önemli referanslar arasında yer almıştır (Özipek, 2009: 976).

Bu bağlamda benimsenen modernleşme modeli, toplumu yukarıdan aşağıya yeniden örgütlemeyi amaçlayan Kartezyen bir rasyonalizme dayanmaktadır. Milliyetçi ve laik bir çerçevede şekillenen bu siyasal vizyon, devletin ideolojik ve kurumsal kapasitesini merkeze almış; bireysel özgürlüklerden ziyade toplumsal bütünlüğü ve devletin sürekliliğini önceleyen bir yönetim anlayışının yerleşmesine katkı sağlamıştır. Böylece siyasal düzenin temel parametreleri de büyük ölçüde bu yaklaşım doğrultusunda şekillenmiştir.

Bu çerçevede Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'e uzanan modernleşme sürecini yöneten elitler, kendi siyasal ve kurumsal konumlarıyla uyumlu bir yönetim modelini bilinçli biçimde tercih etmişlerdir. Muasır medeniyeti temsil ettiği düşünülen çeşitli düşünür ve akımlardan belirli unsurların seçilmesiyle ortaya çıkan bu seçmeci yaklaşım, modernleşme ideolojisinin belirgin özelliklerinden biri hâline gelmiş ve İttihatçı-Kemalist düşünsel yapıyı karakterize eden eklektik bir çerçeve üretmiştir. Bu yönüyle modernleşme, bütüncül ve tutarlı bir kuramsal sistemden ziyade belirli entelektüel referansların işlevsel görülerek bir araya getirildiği pragmatik bir ideolojik yapı olarak şekillenmiştir.

Söz konusu elitler, kendi siyasal meşruiyetlerini ve ideolojik konumlarını güçlendirmek amacıyla halk egemenliğini merkezi bir otorite aracılığıyla kurumsallaştıran bir siyasal yaklaşımı benimsemişlerdir. Bu çerçevede modernleşme programı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel süreklilik içinde devlet merkezli ve bürokratik bir dönüşüm projesinin kurucu dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Dolayısıyla bu modelin tercih edilmesi tarihsel süreçte rastlantısal bir gelişme olmaktan ziyade, yeni siyasal düzenin ihtiyaçlarıyla uyumlu stratejik bir yönelim olarak ortaya çıkmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile erken Cumhuriyet elitlerinin zihninde şekillenen ideal siyasal model ise büyük ölçüde Fransa'nın Üçüncü Cumhuriyeti'nin kurumsal ve düşünsel çerçevesine dayanmaktaydı. Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünsel dünyasının da önemli ölçüde bu dönemin hâkim ideolojik ikliminden etkilendiği görülmektedir. 1870-1940 yılları arasındaki Üçüncü Cumhuriyet döneminde örgütlü dine karşı dışlayıcı bir laiklik anlayışı güç kazanmış; *Alsace-Lorraine*'in kaybının ardından yükselen rövanşist milliyetçilik ve pozitivist düşünce iklimi siyasal ve entelektüel hayatı belirleyen başlıca unsurlar hâline gelmiştir. Bu atmosfer, Mustafa Kemal'in siyasal ve toplumsal dönüşüme ilişkin temel yaklaşımlarının şekillenmesinde etkili olmuş; Üçüncü Cumhuriyet'in "devrimci cumhuriyetçilik" ve evrenselci yorumları büyük ölçüde sorgulanmaksızın benimsenmiştir. Nitekim Mustafa Kemal, Fransız universalizmini referans alan bir perspektifle Fransız Cumhuriyeti'ni "hakiki cumhuriyet", Üçüncü Cumhuriyet laikliğini ise "gerçek laiklik" olarak değerlendirmiş; diğer siyasal modelleri bu ideal tipten sapma olarak yorumlamıştır (Hanioglu, 2023: 56-57).

Toplumu uyumlu bir bütünün parçaları olarak kavrayan bu siyasal elitler, toplumsal bütünlüğün korunması adına sistemle uyumsuz görülen unsurların siyasal alanın dışına itilmesini meşru bir yöntem olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede merkezîyetçi ve devletçi bir siyasal yapı içinde, toplumu yukarıdan aşağıya dönüştürmeyi amaçlayan bir ulus-inşa süreci yürütülmüş ve homojen bir siyasal-toplumsal düzen kurma hedefi ön plana çıkmıştır.

Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında modernleşme sürecini yönlendiren bürokratik ve entelektüel kadrolar, siyasal meşruiyetlerini pekiştirmek amacıyla bilinçli bir epistemolojik ve ideolojik tercihte bulunmuşlardır. Modernleşme projesi, otoriter nitelikler taşıyan ancak rasyonellik ve bilim söylemiyle temellendirilen bir yönetim anlayışıyla uyumlu biçimde kurgulanmıştır. Bu doğrultuda halkın doğrudan siyasal katılımını önceleyen bir modelden ziyade, elitlerin yönlendirici rolünü merkeze alan; geleneksel ve dinsel otoritelerin yerini seküler bir kamusal alanın aldı-

ğı eklektik bir modernleşme yaklaşımı benimsenmiştir (Özipek, 2009: 977). Böylece devlet merkezli bu modernleşme anlayışı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan siyasal dönüşüm sürecinin temel eksenlerinden biri hâline gelmiştir. Bu nedenle erken Cumhuriyet modernleşmesi yalnızca kültürel ve siyasal bir dönüşüm projesi değil, aynı zamanda devlet merkezli bir kalkınma stratejisiyle bürokratik elitin siyasal ve ekonomik konumunu pekiştiren yapısal bir yeniden yapılanma süreci olarak değerlendirilebilir.

Siyasal Tercihler ve Sınıfsal Süreklilik

Yüzyılın başlarında modernleşme modeli olarak “Fransız çizgisini” benimseyen Osmanlı ve erken Cumhuriyet elitleri, bu tercihi yalnızca ülkenin geleceği için en uygun seçenek olarak değil, aynı zamanda kendi sınıfsal ve ekonomik konumlarını korumanın bir aracı olarak değerlendirmişlerdir. Özgürlükçü ve âdem-i merkeziyetçi modellerin “toplumsal yapıya uymadığı” yönündeki argümanların özellikle asker ve sivil bürokrasi ile aynı sosyal çevreyi paylaşan aydınlar tarafından dile getirilmesi, bu tercihlerin sınıfsal niteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Benzer biçimde, günümüzde de “Türkiye'ye özgü koşullar” söylemiyle evrensel demokratik standartlara mesafe koyan kesimlerin büyük ölçüde benzer sosyo-ekonomik çevrelerden gelmesi, bu yaklaşımın yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda maddi temellere dayandığını göstermektedir. Fransız siyasal modelini Osmanlı'dan Cumhuriyet'e taşıyan zümre, esasen asker-sivil bürokrasi, devletçi sermaye ve yerel eşraf-tan oluşan bir toplumsal ittifakı temsil etmiştir. Bu kesimlerin, aradan geçen bir yüzyıla rağmen modernleşme sürecinde inşa edilen modele yönelik bağlılıklarını sürdürdüğü görülmektedir. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet Halk Partisi'ne uzanan siyasal çizgi, bu ideolojik ve kurumsal sürekliliğin en görünür örneklerinden biridir. Özipek'in (2009: 979) ifade ettiği gibi, bu devamlılık literatürde “Yeni İttihatçılık” veya Kemalist merkezin farklı varyasyonları olarak kavramsallaştırılmıştır.

Bu modeli savunanların büyük çoğunluğu bürokratik geçmişe sahip veya yüksek gelir gruplarına mensupken, modele itiraz eden hareketlerin genellikle toplumun orta ve alt kesimlerinden destek bulması dikkat çekicidir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren İttihat ve Terakki ile CHP gibi elit merkezli oluşumların üst sınıflara dayanması; buna karşılık Hürriyet ve İtilaf, Ahrar Fırkası, Demokrat Parti ve günümüzde Adalet ve Kalkınma Partisi gibi aktörlerin geniş toplum kesimlerine yaslanması, bu yapısal ayrımın sürekliliğini göstermektedir (Özipek, 2009: 979). Bu bağlamda temel ayrımın, siyasal ideolojiler arasındaki bir mücadeleden ziyade, birbirine karşı sınıfların

– egemen bürokratik elitler ile toplumun geri kalan kesimleri – mücadelesi olarak ele alınması mümkündür. Tarihsel sürece bu perspektiften bakıldığında, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e ve günümüz Türkiye'sine uzanan sınıfsal gerilimlerin, siyasal yönelimleri büyük ölçüde şekillendirdiği açıkça görülmektedir.

Cumhuriyet'in Kuruluşunun İdeolojik Yapılanışı

Söz konusu siyasal yönelimlerin düşünsel arka planında, güçlü devlet geleneğinin temel dayanaklarından biri olarak görülen Kemalist modernleşme anlayışı yer almaktadır. Kemalizm, Türkiye'de modern bir devlet düzeni kurmayı amaçlayan bütüncül bir ideolojik çerçeve sunmuş ve bu hedef doğrultusunda ekonomik, kültürel ve hukuki alanlarda köklü reformların gerçekleştirilmesini gerekli görmüştür. Akademik ve resmî yorumların önemli bir kısmı, bu modelde siyasal otoriterliğin “başlangıç aşamasında zorunlu bir evre” olarak değerlendirildiğini, zira Batı toplumlarında yüzyıllara yayılan modernleşme süreçlerinin Türkiye'de çok daha kısa sürede tamamlanmasının amaçlandığını vurgular. Bu çerçevede devletin otoriter kapasitesi, modernleşmenin itici gücü olarak görülmüş ve dönüşüm tamamlandığında “modern devlete özgü” bir demokrasiye geçiş öngörülmüştür (Köker, 2009: 108).

Buna karşın, Kemalizm'in nihai hedefinin demokratikleşme olduğu yönündeki iddia, tarihsel bağlam dikkate alındığında ikna edici görünmemektedir. 1930'lar Kemalist söylemi, liberal modele ve çoğulculuk anlayışına karşı belirgin bir mesafe içerir. Bu mesafe, kimi zaman liberalizmin toplumsal çatışmaları besleyen niteliğine yönelik eleştirilerle, kimi zaman da Peker'in (1984) de ifade ettiği gibi Türkiye'de Batı'daki gibi sınıfsal ayrımların bulunmadığı iddiasıyla temellendirilmiştir. Dolayısıyla “dayanışmacı” bir toplum yapısının varlığına yapılan vurgu, demokratik çoğulculuğun gereksiz olduğu yönünde bir anlayışı güçlendirmiştir.

İttihat ve Terakki'den beslenen ve doğmakta olan burjuvazinin öncü unsurlarını bünyesinde barındıran Kemalizm, devleti toplumsal ilerlemenin asli ve kurucu öznesi olarak konumlandıran bir modernleşme anlayışını benimsemiştir (Ahmad, 1994:96-97). Bu perspektif, bir yandan devlet eliyle bütüncül bir toplumsal dönüşümün gerçekleştirilebileceğini varsayarken, diğer yandan bu dönüşümün nihai ürünü olarak tahayyül edilen “rasyonel yurttaşlar topluluğu” oluşuncaya kadar siyasal alanın tam anlamıyla demokratikleşmesini ertelemeyi meşru görmüştür. Bu bağlamda Cumhuriyet ile demokrasi arasındaki gerilim, Kemalist modernleşme anlayışının yapısal bir unsuru hâ-

line gelmiş ve çok partili siyasal hayata geçiş sonrasında dahi Kemalizm'in çeşitli yorumları içinde varlığını sürdürmüştür.

Modern toplumlara özgü demokratik siyasal süreçler, bu çerçevede yalnızca Kemalist sınırlar içerisinde "meşru" kabul edilmiş; bu sınırların aşılması veya sorgulanması ise devletin bütünlüğüne ve bekasına yönelik bir tehdit olarak sunulmuştur. Böylece devletin toplum üzerindeki gözetleyici, yönlendirici ve müdahaleci işlevleri pekişmiş; bürokratik vesayet kurumsallaşmıştır (Köker, 2009: 100-101). Tek parti yönetiminin yerleşmesinin ardından gelişen siyasal pratikler, devletin toplum üzerindeki vesayetini fiilen onaylayan ve yeniden üreten bir yönelim ortaya çıkarmıştır.

Bu çerçevede Kemalizm, demokratikleşmeye yönelik potansiyelleri barındırmakla birlikte, aynı zamanda bu süreci sınırlayan bir ideolojik yapı sergilemektedir. Tek parti döneminde parlamenter mekanizmaların varlığı veya parti içindeki kısmi çoğulcu eğilimler, Kemalist modernleşme modelinin taşıdığı antidemokratik sınırları ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim model, siyasal katılımı genişleten bir demokratikleşme sürecinden çok, devletin toplumu dönüştürdüğü ve yönlendirdiği bir modernleşme çerçevesi sunmuştur (Köker, 2016: 245-246). Böylece Kemalizm, demokratik kurum ve söylemleri araçsallaştıran, ancak siyasal egemenliği bürokratik elitin denetiminde tutan bir modernleşme paradigması olarak; demokratikleşmeyi toplumsal bir hak ve süreç olmaktan ziyade, devletin belirlediği sınırlar içinde yönetilen bir hedefe indirgemıştır.

Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri, 1930 yılında bizzat Mustafa Kemal'in girişimiyle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasıdır. Parti, görünürde siyasal sistem içinde sınırlı bir muhalefet alanı yaratmak ve rejime kontrollü bir denge unsuru kazandırmak amacıyla teşkil edilmiştir. Ancak literatürün büyük kısmı, Serbest Cumhuriyet Fırkasının yapay bir zeminde ve devletin bilgisi dâhilinde, gözetimli bir siyasal deney olarak oluşturulduğu konusunda ortak bir anlayışa sahiptir. Ne var ki parti, kısa sürede geniş halk kesimlerinden beklenmedik ölçüde destek almış, hızla kitleselleşmiş ve potansiyel bir iktidar alternatifi görünümüne kavuşmuştur (Demirel, 2018: 108). Bu gelişme, girişimin kontrol sınırlarını aşması nedeniyle, partinin kısa bir süre içinde kendi kendini feshetmesiyle sonuçlanmıştır.

Emre Kongar, Serbest Cumhuriyet Fırkasını devletçi-seçkin kadroların gelenekçi-liberal eğilimleri kontrollü bir biçimde sistem içinde tutma çabası olarak değerlendirir. Kongar'a göre devletçi elitler, bu sınırlı ve gözetimli muhalefet denemesine dahi tahammül göstermemiş, siyasal meşruiyeti genişletebilecek daha özgürlükçü bir yönelimin ortaya çıkmasına izin vermemiştir.

Buna rağmen deneyim, toplumda zaten mevcut olan muhalefet eğilimlerinin görünür hâle gelmesine ve farklı siyasal hassasiyetlerin açığa çıkmasına katkı sağlamıştır (Kongar, 1976: 157). Yakup Kadri Karaosmanoğlu da Serbest Cumhuriyet Fırkası girişimini benzer biçimde değerlendirir; Mustafa Kemal'in bu parti aracılığıyla hem rejime yönelik potansiyel gerici hareketleri açığa çıkarılmayı hem de devrimlerin yerleştiği yanılığısına kapılan Halk Partisi ve hükümeti uyarmayı hedeflediğini belirtmektedir (Karaosmanoğlu, 2021: 96).

Türkiye'de reformların tamamlanmasının ardından demokratikleşmenin doğal bir aşama olarak öngörüldüğü yönündeki yaklaşım, tarihsel verilerle tam olarak örtüşmemektedir. Kemalizm, demokrasiye geçişi modern devlet anlayışının bir uzantısı olarak ele almış, ancak bunu Batı'daki çoğulcu demokratik modellerle uyumlu bir çerçevede değil, merkeziyetçi ve otoriter bir devlet formunun devamı niteliğinde tanımlamıştır (Köker, 2009: 109). Osmanlı'dan devralınan siyasal kültürün etkisiyle, Kemalist inkılapçılık kısa sürede toplumsal denetimi önceleyen bir korumacı-statükocu söyleme dönüşmüştür. Yekpare ve homojen bir toplum tasavvuru, Kemalist düşüncenin ortak paydalarından biri hâline gelmiş; buna rağmen Türkiye'nin tarihsel ve sosyolojik yapısı dikkate alındığında böyle bir bütünlük fiilen mümkün değildir. Kemalizm, dinin, sınıfsal ayrımların ve etnik çeşitliliğin kamusal alanda belirginleşmesine temkinli yaklaşmış ve bu tutum, büyük ölçüde devletin bekasına ilişkin tarihsel tehdit algısından beslenmiştir (Boratav, 2006: 50).

Kemalizm, toplumsal çoğulluğu siyasal meşruiyetin kaynağı olarak değil, homojenlik ve denetim üzerinden devletin sürekliliğini güvence altına almaya çalışan; demokrasiyi ise toplumsal taleplerin ifadesi değil, merkezi otoritenin sınırları içinde ertelenmiş ve koşullu bir hedef olarak kurgulayan bir siyasal akıl üretmiştir.

Tek parti döneminde siyasal sistemin hukuki çerçevesini oluşturan 1924 Anayasası ile fiilî olarak uygulanan şeflik rejimi arasında belirgin bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Rejimin gerçek işleyişini belirleyen mekanizmalar, anayasal düzenlemelerden ziyade Cumhuriyet Halk Partisi'nin tüzüğü ve parti içi hiyerarşik yapılanması aracılığıyla şekillenmiştir. Koçak'ın (2009: 120) vurguladığı üzere, tek parti rejiminde siyasal iktidarın örgütlenme ve kullanım biçimi, anayasal normlardan çok parti-devlet bütünlüşmesini esas alan tüzüksel yapı üzerinden kurulmuştur.

Kemalizm'in temel ilkelerini ifade eden Altı Ok içinde demokrasinin yer almaması, bu yaklaşımın demokrasiye mesafeli ve sınırlı ölçüde araçsal bir anlam yüklediğini göstermektedir. 1930'lar bağlamında, parlamenter demokrasinin zaafına ilişkin eleştiriler ve ekonomik kalkınma öncelikleri,

demokrasinin sınırlandırılmasını meşru kılmıştır. Halkın siyasal olgunluğa ulaşmadığı yönündeki argüman hem dönemin dünya konjonktürüyle uyumlu hem de günümüzde dahi bazı Kemalist yorumlarda sürdürülen bir meşruiyet zemini oluşturmuştur.

Devletçilik ilkesi yalnızca ekonomik kalkınmayı önceleyen bir politika değil, siyasal devletçiliği tamamlayan bir bütünlük içinde ele alınmıştır. Bu model, kalkınmayı sağlamayı amaçlarken toplumsal yapıyı denetim altında tutmayı da hedeflemiş, böylece serbest piyasa dinamikleri ve demokratik süreçlerle zaman zaman gerilim geliştirmiştir.

“Halk için, halka rağmen” formülasyonu, Kemalist siyasal kültürde belirgin bir paternalist içerik kazanmış; Osmanlı patrimonyal geleneğiyle birleşerek devleti toplumu yönlendiren bir aktör hâline getirmiştir (a.g.e.: 58). Böylece Kemalist modernleşme projesi, Weberyen rasyonel-legal otorite iddiasına rağmen patrimonyal ve paternalist öğeleri koruyan bir siyasal kültür ortaya koymuş; bu özellikler, Türkiye’de bürokratik-otoriter geleneğin ideolojik temelini oluşturmuştur.

Kemalist düşünce, devleti topluma bilinç taşıyan bir özne olarak konumlandırmış ve elit kadrolar bu bilincin taşıyıcıları olarak hareket etmiştir. Cumhuriyet döneminde merkez-çevre ilişkilerinin temeli, Osmanlı’dan miras alınan patrimonyal devlet anlayışıyla belirlenmiş; devletin sahip olduğu ayrıcalık ve yetkiler, onu yöneten elitlerin toplum karşısındaki üstün konumunu meşrulaştırmıştır (Mardin, 2006: 38-45; Boratav, 2006: 62).

Modern dönemde kutsalın dünyevileşmesi, patrimonyal devletin uzaktan denetleyici yapısını daha kapsayıcı ve dönüştürücü bir kontrol mekanizmasına dönüştürmüştür. Cumhuriyet reformları, yaşam tarzından dile, alfabeden kültürel pratiklere kadar toplumun geniş kesimlerine dikey müdahaleler öngörmüş; dinin devlet kontrolüne alınması ve “millî din” çerçevesinin oluşturulması, Kemalist modernleşmeyi Jakoben bir zemine yaklaştırmıştır (İnsel, 2015: 22).

Kemalizm’in devlet otoritesinin bölünmezliği ilkesi, zamanla “devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” söylemine dönüşmüş, merkeziyetçilik kurumsallaşmış ve Silahlı Kuvvetlerle organik bir bağ kazanmıştır. Her ne kadar Kemalizm doğrudan bir askerî ideoloji olarak doğmamış olsa da orduyu devrimlerin koruyucusu olarak konumlandırmış; “ordulaşmış millet” kavramı bu bağı açıkça göstermiştir (Aydemir, 1971: 647).

Kemalizm’in güçlü liderlik anlayışı, hanedansız bir monarşik cumhuriyet modeli üretmiştir. “Ebedî Şef” kavramsallaştırması, liderliğin kişisel kariz-

madan ziyade kurumsal otoritenin sürekliliğini temsil ettiğini göstermiştir. Atatürk'ün ölümünün ardından otoritenin devlet bürokrasisi ve askerî yapı tarafından devralınması, bireysel karizmaya dayalı bir liderlikten ziyade zümresel-kurumsal bir monarşik cumhuriyet modelini ortaya çıkarmıştır.

Genç Cumhuriyetin Ekonomik Yönelimi

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapılanması, hem 1923 Türkiye İktisat Kongresi¹ kararları ve dönemin koşulları hem de Mustafa Kemal Atatürk'ün yönlendirici tercihleri doğrultusunda şekillenmiştir. 1923'te İzmir'de toplanan Kongre, yeni Cumhuriyet'in ekonomik vizyonunu belirleyen başlıca dönüm noktalarından biri olmuştur. Kongrede benimsenen temel yönelim, devlet eliyle yeni bir sermaye sınıfı yaratmaktır. Cumhuriyet'in modernleşme kadroları, bürokratik elitin öncülüğünde ticaret ve toprak burjuvazisinin lehine sermaye birikimini hızlandırmayı stratejik bir görev olarak üstlenmiştir. Bu amaçla devletin kurumsal kapasitesi bütüncül biçimde seferber edilmiş, yasama, yürütme ve özellikle maliye politikaları, sermaye transferini kolaylaştıracak şekilde şekillendirilmiştir. Halkçılık ve milliyetçilik söylemleri eşliğinde yürütülen bu uygulamalar, devlet aygıtının sermaye birikimini teşvik eden bir araç hâline getirildiğini göstermektedir (Yerasimos, 1987: 83). Sonuç olarak, Cumhuriyet kadroları karar süreçlerinde "halk adına" hareket ettiklerini ileri sürse de fiiliyatta halkı ekonomik sürecin dışında bırakan ve devlet mekanizmalarını yeni bir sermaye sınıfının inşası yönünde araçsallaştıran bir yaklaşım benimsemişlerdir.

Erken Cumhuriyet döneminde benimsenen bu ekonomik yönelim, zaman içinde değişikliklere uğramış olsa da temel ilkelerini 1947'ye kadar korumuştur. Literatürde "millî iktisat" olarak adlandırılan bu model, özünde "liberal görünüm altında devletçi bir yapı" niteliği taşımaktadır.² Millî iktisadın temel amacı, ülkenin kalkınmasını bireysel zenginleşme yoluyla teşvik etmek, yerli özel girişimi güçlendirmek ve yabancı sermayeye bağımlılığı azaltmaktır.

Bu çerçevede devlet, ekonomik alanı bütünüyle kontrol eden bir aktör olmaktan ziyade, özel sermaye birikimini teşvik eden bir yapı oluşturmayı

1 Kongrenin adlandırılmasına ilişkin tartışmalar, esas olarak daha sonraki yıllarda akademik literatürde gündeme gelmiştir. Edinç Tokgöz'e göre, söz konusu toplantının "İzmir İktisat Kongresi" olarak anılması, başta Afet İnan olmak üzere bazı tarihçilerin tercihleri doğrultusunda yerleşmiştir. Tokgöz'ün, Gündüz Ökçün'ün aktardığı bilgilere dayanarak kaleme aldığı çalışması, kongrenin isimlendirilmesine dair bu historiografik tartışmayı aydınlatan önemli bir katkı sunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tokgöz, Erdinç. "Türkiye İktisat Kongresi" mi? "İzmir İktisat Kongresi" mi? *Hangisi doğru?* H.U. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, 2000, 339-349.

2 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Kitapevi; Cem, İ. (2023). *Türkiye'nin Geri Kalmışlığın Tarihi* (33 b.). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları; Keyder, Çağlar (1981). *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. London: Verso

hedeflemiştir. Bununla birlikte, özel sektörün kapasitesinin yetersiz kaldığı büyük ölçekli yatırımlarda devletin doğrudan girişimci olarak devreye girmesi benimsenmiş; dolayısıyla millî iktisat modeli tam anlamıyla liberal bir yapıdan ziyade, liberalizm ile devletçilik arasında gerilimli bir denge kuran karma bir ekonomik düzenin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır (Cem, 2023: 232). Bu yönüyle erken Cumhuriyet'in millî iktisat anlayışı, serbest piyasa ilkelerini söylemsel düzeyde benimserken, sermaye birikiminin yönünü ve sınırlarını belirleyen devletçi müdahaleler aracılığıyla bürokratik elitin ekonomik alan üzerindeki belirleyici konumunu pekiştiren, dolayısıyla liberalizm ile devletçilik arasında gerilimli ve seçici bir denge kuran bir politik-ekonomik yapı olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet ekonomi politikasının şekillenmesinde Atatürk'ün yaklaşımı belirleyici olmuştur. 1923'te yaptığı konuşmada, Türkiye'de sermaye sahiplerinin yok denecek kadar az olduğunu vurgulamış ve ekonomik kalkınmanın özel girişimcilerin çoğalmasına bağlı olduğunu belirtmiştir; ülkenin “milyonerler, hatta milyarderler yetiştirmesi” gerektiğini ifade etmiştir (Naci, 1968: 65). Atatürk'ün ekonomik görüşleri yalnızca sanayi ve ticaretle sınırlı kalmamış; tarımsal üretimin güçlendirilmesini de kapsayan geniş bir çerçeveye sahiptir. Ancak büyük toprak mülkiyetini dönüştürecek köklü bir toprak reformu gerçekleştirilmemiş; ağalık yapısına doğrudan müdahale edilmemiştir. Bu durum, erken Cumhuriyet ekonomik düzeninin sınıfsal yönelimleri açısından önem taşır.

Bu dönemdeki reformlardan en çok tartışılan örneklerden biri Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıdır. Şeyh Sait İsyanı ve Takrir-i Sükûn Kanunu³ öncesinde yapılan bu düzenlemenin zamanlaması, vergi reformunun yalnızca ekonomik değil, siyasal ve sınıfsal bir tercih olduğunu göstermektedir. 1924'te devlet gelirlerinin yaklaşık %22'sini oluşturan aşarın kaldırılması (İstatistik Yıllığı, 1930: 99), görünüşte köylü lehine bir düzenleme olmakla birlikte, mültezimlere aktarılan gelirlerin ortadan kalkması anlamına gelmiştir (Boratav, 2012: 53). Yalçın Küçük'ün Rozaliev'den aktardığı verilere göre, Birinci Dünya Savaşı öncesinde tarımsal nüfusun %1'ini oluşturan büyük toprak sahipleri, ekilebilir arazilerin yaklaşık %40'ını kontrol etmekteydi. Cumhuriyet'in ilk on yılı sonunda bu mülkiyet yapısı büyük ölçüde değişmemiş, küçük köylülerin toprak payı düşük seviyede kalmıştır (Küçük, 2021: 66–67). Bu durum,

3 Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkartılmasından sonra erken cumhuriyet döneminin Tek Partili bir sisteme dönüşünü anlatan, alanında belki de bir çığır açan en önemli çalışma Mete Tunçay'ın 1981 yılında kaleme aldığı *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* adlı eserdir. Söz konusu kanunun yürürlüğü girdikten sonraki gelişmeler için bkz.: A.g.e., Cem Yayınevi: İstanbul. s. 127-183.

Cumhuriyet'in erken ekonomik tercihlerinin mevcut mülkiyet yapısını koruma yönelimini ortaya koymaktadır.

Atatürk, ekonomik vizyonunu yalnızca söylemlerle değil, bizzat kendi girişimleriyle de somutlaştırmıştır. Doğan Avcıoğlu'nun ifadesiyle "örnek müteşebbis" olarak hareket etmiş; çok sayıda çiftlik, fabrika ve imalathane kurmuş ve bunların büyük kısmını ölümünden kısa süre önce hazineye devretmiştir. Örneğin, 1936'da hazineye bağışladığı çiftlikler 154.720 dönümlük bir alanı kapsamaktadır (Naci, 1968: 65-72). Bu uygulamalar, erken Cumhuriyet'in ekonomik modernleşme sürecinin devlet öncülüğünde yürütüldüğünü açıkça göstermektedir. Atatürk'ün ekonomik girişimleri ve devletçi kalkınma stratejisi, seçkinci-modernleştirici yaklaşımın kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Buna karşılık halk kesimlerinin ekonomik kararlara doğrudan katılımı sağlanmamış; toprak reformu yapılmamış ve tarımsal yapı geleneksel güç odaklarının kontrolünde kalmıştır (Boratav, 2011: 82-90).

Sonuç olarak, erken Cumhuriyet'in ekonomik modernleşmesi, halkçı retoriğe rağmen devlet merkezli, seçkinler odaklı bir proje niteliğini taşımıştır. Millî iktisat anlayışı, özel girişimi teşvik ederken sermaye birikiminin yönünü ve sınırlarını belirleyen devletçi müdahaleler aracılığıyla bürokratik elitin ekonomik alandaki belirleyici konumunu pekiştirmiştir. Böylece liberalizm ile devletçilik arasındaki gerilim, Cumhuriyet'in erken ekonomik yapısının temel karakteri hâline gelmiştir.

Yerli Tüccar ve Eşrafın Yükselişi

"Millî" ve "Türk" kavramları, 1923 Türkiye İktisat Kongresi'nden itibaren tüccar ve eşraf çevrelerinde güçlü bir karşılık bulmuş ve Cumhuriyet'in erken dönem ekonomik politikalarının belirlenmesinde temel referanslardan biri hâline gelmiştir. Bu dönemde benimsenen millî iktisat anlayışı, Kurtuluş Savaşı öncesinde ekonomik gücü büyük ölçüde elinde bulunduran gayrimüslim ve yabancı sermayenin tasfiyesi ile yerli tüccar ve eşrafın ekonomik alanın hâkim unsuru hâline getirilmesini hedeflemiştir. Böylece ekonomik yapıda köklü bir dönüşüm gerçekleştirilmeden, sermayenin el değiştirmesi yoluyla ulusal kalkınmanın sağlanabileceği varsayılmıştır (Cem, 2023: 239).

Bu yönüyle millî iktisat söylemi yalnızca bir ekonomik strateji değil, aynı zamanda Cumhuriyet rejiminin toplumsal meşruiyetini güçlendiren ideolojik bir araç işlevi görmüştür. Ekonomik bağımsızlık, ulusal egemenliğin ayrılmaz bir parçası olarak tanımlanmış; Osmanlı döneminde iktisadi hayatta önemli bir yer tutan gayrimüslim sermayenin dışlanması ve yerli bir "millî

burjuvazi” yaratılması hedeflenmiştir. Bununla birlikte bu dönüşüm, üretim ilişkilerinde köklü bir değişim yaratmaktan ziyade sermayenin belirli elit gruplar arasında el değiştirmesiyle sınırlı kalmıştır. Devletin yönlendirici rolü ise uzun vadede bürokratik nitelikte bir ekonomik modelin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle millî iktisat politikası, geniş halk kesimlerinin ekonomik katılımını teşvik etmekten ziyade devlet destekli dar bir yerli sermaye sınıfının güçlenmesine hizmet etmiştir.

Millî Mücadele’ye aktif destek veren eşraf kesimi, savaş sonrasında bu konumunu ekonomik ve siyasal bir ayrıcalığa dönüştürmüştür. Rum ve Ermeni mülklerinin tasfiyesi sonucunda ortaya çıkan geniş toprak ve mülkiyet alanları büyük ölçüde bu sınıf tarafından doldurulmuştur. TBMM’de söz konusu toprakların şehit ailelerine dağıtılması yönündeki teklifler ise eşraf temsilcilerinin muhalefetiyle karşılaşmış ve kabul edilmemiştir.

Devlet, mübadele sonucu gelen muhacirlere toprak dağıtmak zorunda kalmış; ancak bu dağıtım çoğu zaman hukuki güvencelerden yoksun bırakılmıştır. Buna karşılık büyük toprak sahipleri 1926 Medeni Kanun’u ile mülkiyet haklarını güçlendirmiş; ayrıca 1924 Anayasası’nın kamulaştırmada “peşin ödeme” şartı getirmesi, toprak reformu girişimlerini fiilen zorlaştırmıştır. Bu gelişmeler sonucunda büyük toprak sahipleri, muhacirlerin işleyerek verimli hâle getirdiği topraklara el koyabilmiş ve onları ortakçı konumuna itmiştir. Böylece taşrada hem ekonomik hem de siyasal bakımdan güçlü bir hegemonya kurmuşlardır (Yerasimos, 1987: 87; Zürcher, 2004: 206). Bu gelişmeler, Cumhuriyet’in erken dönem sınıfsal yapısının bürokratik merkez ile taşra eşrafı arasında oluşan bir ittifak çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir.

Toprak mülkiyeti alanında da benzer bir sınıfsal yönelim gözlenmektedir. Rum ve Ermenilerin bıraktığı geniş araziler, geniş halk kesimleri yerine yerli eşraf ve ağaların kontrolüne geçmiş; özellikle Ege, Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde büyük çiftliklerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şehit yakınlarına toprak dağıtılması yönündeki önerilerin reddedilmesi, millî iktisat anlayışının hangi toplumsal kesimlerin çıkarlarını öncelediğini açıkça ortaya koymaktadır (Avcıoğlu, 1968: 171). Bu durum, millî iktisat politikalarının sosyal adalet perspektifinden ziyade yerel güç odaklarının ekonomik ve siyasal konumlarını pekiştiren bir işlev gördüğünü göstermektedir.

Bu çerçevede millî iktisat politikası, ekonomik bağımsızlık hedefiyle meşrulaştırılsa da pratikte sınıfsal bir yeniden yapılanma projesi olarak işlemiştir. Ekonomik güç, yabancı sermaye ve azınlıkların elinden alınmış; ancak bu güç geniş halk kitlelerine aktarılmamıştır. Bunun yerine yerli tüccar, eşraf ve büyük toprak sahipleri arasında yeniden dağıtılmıştır (Cem, 2023: 239; Av-

cioğlu, 1968: 171). Böylece ekonomik iktidar yalnızca el değiştirmiş; sınıfsal yapının temel karakteri büyük ölçüde korunmuştur.

Cumhuriyet'in erken dönem ekonomi politikaları, millî iktisat söylemiyle yerli sermayeyi güçlendirmeyi hedeflemiş olsa da pratikte mevcut sınıfsal yapıyı pekiştiren devletçi-bürokratik bir ekonomik modelin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Devletin ekonomik kaynakları dağıtma biçimi, halkçı retoriğe rağmen yerli elitlerin siyasal sadakatini ödüllendiren bir mekanizma olarak işlemiş; ekonomik alan siyasal iktidarın yeniden üretiminde merkezi bir araç hâline gelmiştir. Bu süreç hem millî burjuvazinin hem de bürokratik seçkinlerin ekonomik ve siyasal hegemonya mücadelesinin temelini oluşturmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde benimsenen ekonomik yönelim, yüzeysel ulusal kalkınma ve ekonomik bağımsızlık hedefleriyle gerekçelendirilmiş olsa da politik ekonomi perspektifinden bakıldığında bu sürecin aynı zamanda yeni bir sınıfsal yapılanmanın inşası anlamına geldiği görülmektedir. Türkiye İktisat Kongresi ile kurumsal çerçevesi belirlenen millî iktisat anlayışı, Osmanlı'dan devralınan ekonomik yapıyı radikal biçimde dönüştürmekten ziyade sermaye birikiminin yönünü değiştirmeyi amaçlamıştır. Gayrimüslim ve yabancı sermayenin tasfiyesiyle ortaya çıkan ekonomik alan, geniş halk kesimlerine açılmak yerine devlet desteğiyle şekillenen yerli tüccar, eşraf ve toprak sahipleri tarafından doldurulmuştur. Böylece ekonomik güç yalnızca el değiştirmiş, üretim ilişkilerinin temel karakteri büyük ölçüde korunmuştur. Dolayısıyla erken Cumhuriyet'in ekonomik modernleşmesi, yalnızca kalkınma politikalarının uygulanması olarak değil, aynı zamanda bürokratik merkez ile yerli ekonomik elitler arasında oluşan bir çıkar ittifakının kurumsallaşması olarak değerlendirilmelidir.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ekonomik Gücü Elinde Tutan İttifak

İstiklal Harbi'nin sona ermesiyle birlikte Türkiye'de yeni bir iktisadi ve siyasi ittifak ortaya çıkmış ve bu yapı Cumhuriyet'in ilk yıllarında belirleyici bir güç haline gelmiştir. Heper'in (1974: 117) tespit ettiği üzere bu ittifak üç ana bileşenden oluşmaktaydı: İstanbul tüccarları; Anadolu eşrafı ve büyük toprak sahipleri, Millî Mücadele'ye katılmış subaylar, siyasal mebuslar ve bürokrasinin üst kademelerinde yer alan yöneticiler. Bu üç grup, ekonomik faaliyet alanlarının kritik noktalarını kontrol ederek birbirini tamamlayan bir yapı oluşturmuş, zaman zaman kendi içlerinde çıkar çatışmaları yaşasalar da esas mücadelelerini devletin bürokratik kanadında yer alan ve kamu kaynaklarının yönetimini elinde bulunduran memurlar sınıfına karşı vermişler-

dir. Bu ittifak, ekonomik çıkarlarını koruma konusunda oldukça örgütlü ve pragmatik davranırken, Millî Mücadele'nin idealist kadrolarının siyasal ve ekonomik konulardaki sınırlı birikimi karşısında üstünlük sağlamıştır. Ekonomik fırsatları daha iyi değerlendirebilen bu gruplar, ulusal kalkınma söylemi altında ekonomik gücü kendi ellerine geçirmeyi başarmışlardır. Bu ittifakın temel hedefi, devletin kaynaklarını ve desteğini kullanarak, daha önce yabancı sermaye ve azınlıkların kontrolündeki ekonomik alanı yerli sermaye lehine yeniden yapılandırmaktı. Böylece, büyük ölçüde Avrupa firmalarının aracısı konumuna gelen yeni yerli sermaye grubu, devlet destekli ekonomik düzenin başlıca aktörü hâline gelmiştir. Devletin ticari faaliyetlerden uzak duran bürokratik kanadı ise bu dönüşümü “ulusal kalkınmanın gereği” olarak görerek desteklemiştir (Cem, 2023: 243). Bu tarihsel tablo, erken Cumhuriyet döneminde sermaye birikiminin serbest piyasa koşullarında değil, devlet mekanizmaları üzerinden yeniden dağıtıldığı bir “devlet-yaratımlı burjuvazi” süreciyle gerçekleştiğini göstermektedir Sınıfsal olarak azınlıkta olmalarına rağmen, ekonomik bilgi birikimi, ticari ağlara hâkimiyetleri ve devletle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde kamu kaynaklarının yönünü tayin edebilmişlerdir. Böylelikle, idealist devrimci bir kalkınma hamlesinden ziyade, çıkarları yüksek düzeyde örtüşen pragmatik grupların belirlediği bir ekonomik düzen ortaya çıkmıştır. Bürokrasinin bu süreçteki edilgenliği, bir “devlet aklı”ndan çok, belirli sınıf çıkarlarına açık bir yönlendirme mekanizmasının işlediğini göstermektedir; bürokrasi ulusal kalkınma söylemi altında zümre odaklı sermaye birikimini meşrulaştıran bir ideolojik perde işlevi görmüştür.

Merkez-Çevre ve Bürokratik Elit İttifakı

Erken Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan bürokratik merkez ile yerli ekonomik elitler arasındaki ittifak, Türkiye’de devlet-toplum ilişkilerini açıklamaya yönelik geliştirilen çeşitli kuramsal yaklaşımlarla da uyumlu bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda özellikle Şerif Mardin’in geliştirdiği merkez-çevre modeli, söz konusu yapının anlaşılması açısından önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır. Mardin’e göre Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan süreçte devletin bürokratik çekirdeğini oluşturan merkez, toplumsal ve ekonomik güç kaynaklarını büyük ölçüde kendi kontrolü altında tutmuş; buna karşılık geniş toplumsal kesimler siyasal ve ekonomik karar süreçlerinin dışında kalan çevreyi oluşturmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde yerli tüccar ve taşra eşrafının ekonomik güç kazanması, bu çevresel aktörlerin devlet merkezine eklenmesi biçiminde gerçekleşmiş; ancak bu eklenme, siyasal ve ekonomik karar mekanizmalarının demokratikleşmesinden ziyade merkezle kurulan karşılıklı çıkar ilişkileri aracılığıyla şekillenmiştir.

Benzer bir perspektif, Emre Kongar'ın geliştirdiği devletçi-seçkin elit ile gelenekçi-liberal çevre ayrımında da görülmektedir. Kongar'a göre Cumhuriyet modernleşmesi, bürokratik elitlerin öncülüğünde yürütülen ve toplumu yukarıdan dönüştürmeyi amaçlayan bir modernleşme projesi niteliği taşımaktadır. Bu çerçevede devletçi seçkinler ekonomik ve siyasal alanı kontrol ederken, taşra eşrafı ve ticaret burjuvazisi bu yapıya eklenerek ekonomik güç elde etmiş; ancak geniş halk kesimleri bu süreçte sınırlı bir temsil imkânına sahip olmuştur. Dolayısıyla millî iktisat politikaları, görünürde ulusal kalkınmayı hedeflese de pratikte bürokratik elitler ile yerli ekonomik güç odakları arasında oluşan bir çıkar dengesi üzerinden işlemiştir.

Benzer şekilde İdris Küçükömer'in geliştirdiği Batıcı-bürokratik elit ile halkçı-doğucu toplum ayrımı da erken Cumhuriyet'in sınıfsal ve siyasal yapısını açıklamak açısından dikkat çekicidir. Küçükömer'e göre Cumhuriyet'in modernleşmeci kadroları, Batılılaşma ve ilerleme söylemi üzerinden toplumu dönüştürmeyi amaçlayan bürokratik bir elit yapısı oluşturmuş; buna karşılık toplumun geniş kesimleri bu süreçte pasif bir konumda kalmıştır. Bu bağlamda devlet eliyle yaratılan yerli burjuvazi, bürokratik elitin modernleşme projesiyle uyumlu bir ekonomik aktör olarak ortaya çıkmış ve devletin yönlendirdiği ekonomik düzenin önemli bir bileşeni hâline gelmiştir.

Bu kuramsal yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, erken Cumhuriyet döneminde oluşan ekonomik ve siyasal düzenin yalnızca kalkınma politikalarının bir sonucu olmadığı; aynı zamanda bürokratik merkez ile yerli ekonomik elitler arasında kurulan yapısal bir ittifakın ürünü olduğu görülmektedir. Devlet aygıtının ekonomik kaynakları yönlendirme kapasitesi ile taşra eşrafı ve ticaret burjuvazisinin ekonomik girişim gücü birleşerek, Cumhuriyet'in erken döneminde hem ekonomik hem de siyasal alanda belirleyici bir güç odağı oluşturmuştur.

Dolayısıyla erken Cumhuriyet'in politik ekonomisi, bir yandan devlet öncülüğünde yürütülen modernleşme projesini temsil ederken, diğer yandan bürokratik elit ile yerli ekonomik güç odaklarının karşılıklı çıkar ilişkileri üzerinden şekillenen bir merkezî ittifak yapısına işaret etmektedir. Bu yapı, ilerleyen yıllarda Türkiye'de siyasal rekabetin ve toplumsal temsil taleplerinin gelişiminde de belirleyici olmuş; özellikle çok partili hayata geçiş sürecinde taşra eşrafı ve ticaret burjuvazisinin siyasal temsil arayışlarının güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Devlet Destekli Sermaye ve Ayrıcalıklı Sınıf

İş Bankası'nın 1924 yılında kurulması, erken Cumhuriyet döneminde yeni ekonomik elitlerin yaratılmasında belirleyici bir adım olmuştur. Osmanlı'daki İttihat ve Terakki geleneğinin kurduğu İttibar-ı Milli Bankası'nın devamı niteliğindeki bu kurum, devlet eliyle bireysel sermaye yaratma sürecinin kurumsal aracına dönüşmüştür. İş Bankası, kısa sürede güçlü politikacılar, yerel eşraf ve tüccarları aynı çatı altında toplayarak devlet destekli bir sermaye grubunun oluşumuna öncülük etmiş; özellikle Millî Mücadele döneminde nüfuz kazanan aktörler için önemli bir finansal kaynak sağlamıştır (Avcıoğlu, 1968: 181).

Cumhuriyet'in ilk döneminde devletçilik yalnızca ekonomik bir tercih değil, bürokratik seçkinlerle oluşmakta olan sanayi burjuvazisi arasında kurulan yapısal ittifakın ideolojik çerçevesi hâline gelmiştir. Bu ittifakın merkezindeki İş Bankası, özel teşebbüs görünümü altında devlet gücünü sermaye yaratma mekanizmasına dönüştüren bir kurum olarak işlev görmüştür. Bankanın yönetim organlarının milletvekilleri ve üst bürokratlardan oluşması ile iştirak şirketlerinin yine siyasetçiler ve bürokratlar tarafından yönetilmesi, ekonomik faaliyetin siyasal nüfuzla ne ölçüde iç içe geçtiğini göstermektedir (Keyder, 2003: 148-149; Berzeg, 2000: 175). 1931-1940 arasında kurulan şirketlerin yaklaşık %74'ünün kurucularının bürokratlardan oluşması (Soral, 1971:117) ise devlet eliyle sanayileşmenin, kamu gücünün özel servete dönüştürülmesinde nasıl bir kaldıraç işlevi gördüğünü açıkça ortaya koyar.

Bu çerçevede İş Bankası, yalnızca bir finans kurumu değil, bürokratik seçkinler ile ekonomik aktörler arasında simbiyotik bir ilişkinin kurumsallaştığı bir yapı olarak değerlendirilmelidir. İsmet İnönü'nün Kadro dergisine verdiği mülakatta ifade ettiği "rekabet değil tamamlayıcılık" vurgusu, devlet ile özel teşebbüs arasındaki bütünleşik ilişkiyi yansıtır. Bu ilişki, Osmanlı'dan devralınan devlet merkezli kalkınma geleneğinin Cumhuriyet döneminde ideolojik ve kurumsal düzeyde yeniden üretildiğini göstermektedir (Küçükömer, 2009: 112).

Bu stratejik ittifak, Batı'daki gibi toplumsal mücadelelerin ürünü olan bir burjuvazinin değil, bürokratik denetim altında oluşmuş bir sermaye sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bürokratlar ile sanayiciler arasındaki iş birliği, çıkarlar çatışmadığı sürece uyum içinde ilerlemiş; birçok aktör hem bürokrat hem girişimci kimliğini avantaja dönüştürerek ekonomik ve siyasal gücünü pekiştirmiştir (Keyder, 2013: 150-151).

Celal Bayar'ın liderliği ve Kılıç Ali, Salih Bozok, Nuri Conker gibi isimlerin katılımıyla genişleyen İş Bankası çevresi, zamanla "affairisme" tartış-

malarının merkezinde yer alan bir sermaye grubuna dönüşmüştür (Avcıoğlu, 1968: 181). Bu grup, siyasal nüfuzunu ekonomik kazanca dönüştürerek Cumhuriyet'in ekonomik yapısında belirleyici bir konuma ulaşmıştır. Liberal ekonomi uygulamalarının başarısız olmasıyla 1930'lardan itibaren devletçiliğin resmi politika haline gelmesi, bu sermaye grubunun güçlenmesini daha da hızlandırmıştır (Cem, 2023: 241).

İş Bankası, 1925'te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası ile birlikte devlet eliyle bireysel sermaye yaratımının temel araçlarından biri olmuştur. Falih Rıfki Atay'ın belirttiği üzere, ekonomik kazanç elde etmek isteyenler Ankara'daki nüfuzlu araçlar üzerinden İş Bankası'na erişmekte ve banka, ticari girişimlerin merkezinde yer almaktaydı (Atay, 2024: 470). Bu yapı, devlet yatırımını dolaylı yollardan banka aracılığıyla özel teşebbüse yönlendirmekte; ancak aracı komisyoncular ve banka çevresindeki ayrıcalıklı gruplar en büyük payı almaktaydı. Şeker Şirketi'nin şeker ithalatını tekeline alması ve Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın işletmesinde yaşanan kar odaklı manipülasyonlar, bu işleyişin çarpıcı örnekleridir (Avcıoğlu, 1968: 186-187).

Gündüz Ökçün'ün bulguları (1968), yalnızca İş Bankası'nın değil, 1920-1930 döneminde yabancı sermayeyle ortaklık kuran birçok Türk anonim şirketinin kurucuları arasında siyasilerin yer aldığını göstermektedir. Celal Bayar başta olmak üzere dönemin önde gelen siyasetçileri, Siemens'ten Ankara Palas'a uzanan geniş bir yelpazede şirketlerin içinde bulunarak ekonomik alanda önemli roller üstlenmiştir (Boratav, 2006: 46). Bu sistem, 1939'a ve İnönü dönemine kadar kesintisiz işlemeye devam etmiştir; ancak bankacılık ve şirketleşme üzerinden sağlanan ayrıcalıkların detayları "devr-i sabık yaratmamak" adına kamuoyuna açıklanmamıştır (Cem, 2023: 243).

Erken Cumhuriyet'in ekonomik ayrıcalıklarının diğer büyük yararlanıcıları yerel eşraf ve toprak ağaları olmuştur. İş Bankası'nın sermaye yaratma işlevinin bir kısmı Ziraat Bankası'na devredilmiş ve bu banka aracılığıyla büyük toprak sahiplerine geniş kredi imkanları sağlanmıştır. 1924'te anonim şirkete dönüştürülen Ziraat Bankası'nın yönetimi, Ankara'daki eşraf ve mebuslar tarafından şekillendirilmiş, bankanın "küçük çiftçiyi destekleme" amacı kısa sürede terk edilmiştir (Avcıoğlu, 1968: 171).

Bankanın sağladığı krediler, tefecilik faaliyetlerinin temel sermayesine dönüşmüştür. Küçük çiftçilerin kefalet sistemiyle borçlanması, borçlarını ödeyemediklerinde topraklarının eşraf tarafından ele geçirilmesine yol açmış; böylece köylüler ağır bir borç döngüsüne mahkûm edilmiştir. Köylü borçlarının 1928'de 2 milyon liradan 1931'de 12,7 milyon liraya çıkması, borçlandırma mekanizmasının kapsamını açıkça göstermektedir. İpotekli borçların

yarısından fazlasının 500 liranın altında kredi alan küçük çiftçilere ait olması, Ziraat Bankası'nın fiilen eşrafın sermaye birikim aracına dönüştüğünün bir göstergesidir (Karpaz, 2021: 92).

Ziraat Bankası kredilerinin tefecilik ve "selem" sistemiyle bütünleşmesi sonucunda köylüler, ürünlerini daha tarladayken düşük fiyatlara satmak zorunda kalmış, eşraf ise %80-100'lere varan faiz oranlarıyla sermayesini büyütmiştir (Avcıoğlu, 1968: 171). Cumhuriyet yönetimi, bu düzeni köylü lehine dönüştürmek yerine, eşrafın yerel otoritesini kullanarak sosyal kontrolü pekiştirmeyi tercih etmiştir. Bu durum, devletin toplumsal istikrar adına yerel güçlerle kurduğu pragmatik ittifakın bir göstergesidir.

Tüm bu gelişmeler, erken Cumhuriyet döneminde ekonomik alanın devlet aygıtı tarafından yönlendirildiğini ve sermaye birikiminin büyük ölçüde siyasal sadakat ve bürokratik yakınlık üzerinden şekillendiğini göstermektedir. İş Bankası, Ziraat Bankası ve tekeller aracılığıyla kurulan bu sistem, bürokratik seçkinler ile yerli sermaye grupları arasında organik bir ittifak yaratmış; İdris Küçükömer'in ifadesiyle "Batıcı-laik bürokrasi" ile yerel ekonomik elitlerin birleştiği bir hegemonik blok oluşmuştur. Bu blok, 1930 Dünya Buhranı sonrasında daha da güçlenmiş; kota sistemi, döviz kontrolleri ve artan devlet gelirleri bürokrasinin ayrıcalıklarını pekiştirirken, halk sınıfları bu politikaların yükünü taşımıştır (Keyder, 2013: 140-147).

Sonuç olarak, erken Cumhuriyet ekonomisi, serbest piyasa dinamikleriyle değil, devlet mekanizmaları aracılığıyla şekillenen bir "bürokratik-oligarşik blok"un kontrolü altında gelişmiş; sermaye birikimi geniş toplumsal tabanlara değil, devletle organik bağ kuran sınırlı bir elit kesime yönelmiştir. Bu yapı, Türkiye'de modernleşme ve sınıf oluşum sürecinin özgün karakterini belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur.

Devlet Destekli Zenginleşme ve Sonuçları

Cumhuriyet'in erken döneminde ekonomik kazançlardan en fazla yararlanan kesim, devletin sunduğu olanakları en etkin şekilde değerlendiren sınırlı bir elit grubudur. Mosca'nın belirttiği üzere, bürokratik azınlık yalnızca siyasal kararları yönlendirmez, aynı zamanda toplumsal zenginliklerin denetimini de elinde tutar (Mosca, 1939: 50). Devlet tarafından sağlanan krediler ve mali teşvikler, sanayi ya da tarımın modernleşmesine yönelmek yerine, daha hızlı kazanç sağlayan ithalat, komisyonculuk ve küçük ölçekli ticaret gibi alanlara aktarılmıştır. Bu koşullar altında özel girişimcilerin bankalardaki mevduatları 1924'te 13 milyon liradan 1938'de 227 milyon liraya yükselmiş; bu artış

devlet destekli sermaye birikiminin boyutlarını gözler önüne sermiştir (Cem, 2023: 246).

Devletin belirli kesimlere sağladığı ayrıcalıklı destekler, Teşvik-i Sana-yi Kanunu gibi sanayileşmeyi önceleyen girişimleri büyük ölçüde işlevsiz kılmıştır. Cumhuriyet yönetimi, özel sektörden beklediği atılımı bulamayınca yatırımların yaklaşık %90'ını kendi imkânlarıyla üstlenmek zorunda kalmıştır. Böylece “mutlu azınlık” olarak adlandırılabilir bir grubun sermaye biriktirme süreci hızlanırken, ülkenin genel ekonomik kalkınması gecikmiştir (Cem, 2023: 246-247). Nihayetinde, erken Cumhuriyet döneminde devlet kaynaklarıyla yaratılan bir sermaye sınıfı ortaya çıkmış, bu sınıf ekonomik ve toplumsal yapı üzerinde uzun dönemli etkiler bırakmıştır Cumhuriyet döneminde sermaye birikiminin belirleyici unsurlarından biri, siyasal iktidarla kurulan yakın ilişkiler olmuştur. Vehbi Koç'un ekonomik yükselişi bu sürecin çarpıcı örneklerinden biridir. Koç, anılarında II. Dünya Savaşı yıllarında hükümet için ithal ettiği kamyonları perakende fiyatı üzerinden %90 komisyonla sattığını ve bu işlemin kariyerinde bir dönüm noktası olduğunu belirtir. Bu tecrübe, onun devlet himayesinde örgütlenen bir iş insanı kimliğine kavuşmasında belirleyici olmuştur. Benzer biçimde köklü bir aileden gelmeyen Nejat Eczacıbaşı da Cumhuriyet'in kurucu kadrolarıyla geliştirdiği yakın ilişkiler sayesinde ekonomik gücünü pekiştirmiştir (Buğra, 2010: 116-117).

Bu örnekler, sermaye birikiminin salt girişimcilik veya piyasa mekanizmalarıyla değil, devletle kurulan ilişkiler aracılığıyla şekillendiğini göstermektedir. Vehbi Koç'un Demokrat Parti iktidarına rağmen uzun süre CHP üyeliğini sürdürmesi, sermaye sınıfının siyasal sadakati ekonomik bir zorunluluk olarak gördüğünü yansıtır. Koç'un, girişimlerinin “hükümetler ve CHP ile kurduğu yakın temaslar” sayesinde geliştiğini ifade etmesi, Türkiye'de sermaye ile siyaset arasındaki simbiyotik ilişkinin niteliğini açıkça ortaya koymaktadır (Buğra, 2010: 117). Benzer bir ilişki örüntüsü, İttihatçı kökenli bir sanayici olan Süreyya İlmen'de görülür. İlmen'in mebus olduktan sonra toplumsal faaliyetlerde bulunması, bürokratik ve siyasi çevrelerde tepki yaratmış; oğullarının “fabrikaların geleceği için sorun çıkarmaktan kaçınması” yönündeki uyarıları, siyaset-ekonomi ilişkisinin sınırlarını göstermiştir (Buğra, 2010: 107-111).

Cumhuriyet döneminde benimsenen devletçilik politikası çoğu zaman ideolojik bir tercih olarak sunulsa da pratikte devletin kendi sermayesini biriktirmeye yönelik araçsal bir müdahalesi, yani bir tür devlet kapitalizmi biçiminde işlemiştir. Devlet, üretim araçlarını kontrol ederek hammaddeleri düşük bedellerle temin etmiş, nihai ürünleri yüksek fiyatlarla satarak iç piya-

saya yönelmiştir. Bu pratik, kamu yararını öncelediğini iddia etmesine rağmen, uygulamada siyasal kaygılar toplumsal refahın önüne geçmiş; sermaye birikimi belirli bir azınlığın lehine gerçekleşmiştir (Altan, 2008: 136; Karpat, 2021: 176–177). Böylece Türkiye’ye özgü devletçilik modeli giderek doktrinleşmiş ve bürokratik bir karakter kazanmıştır (Berzeg, 2000: 172). Ancak bu modelin büyük ölçüde halkın fedakârlığına dayanan tek yönlü bir iktisadi yönetime biçimi olduğu unutulmamalıdır.

II. Dünya Savaşı koşullarında devletin uyguladığı ekonomik stratejiler özellikle köylülük üzerinde ağır bir sosyoekonomik baskı yaratmıştır. Buğday fiyatlarındaki artış üzerine Toprak Mahsulleri Ofisi’nin Millî Korunma Kanunu çerçevesinde aldığı tedbirler, üreticiyi zarara uğratmış; üretim kotasını karşılayamayan köylüler idari baskılar sonucunda temel ihtiyaç malzemelerini satmak zorunda kalmıştır. Aynı dönemde kuzey bölgelerinde açlıktan ölümler yaşanırken Ofis’in stokları dış piyasalara satması, devlet kapasitesinin zaafını açık biçimde göstermektedir. Bu süreçte devlet, gelir düzeyi düşen memurları aynî desteklerle korurken, kırsal kesimdeki yoksul kitleler daha da marjinalleşmiştir (Karpat, 2021: 193). Tokatlı bir köylünün oğluna söyledikleri meseleyi çok net bir şekilde özetliyordu: “*Biz çarık bulamazken onlar ‘tomofil’ (üstü deri, altı lastik) ayakkabı giyerdi, biz arpa ekmeği bulamazken onlar portakal yerdi*” (Özipek, 2006). Bu durum, Osmanlı modernleşmesinden devralınan bürokratik zihniyetin devamlılığını gösterir; çünkü bürokrasi, halkın yapısal dönüşümünü sağlayacak gerçek reformlardan kaçınmış ve daha çok sembolik söylemlere yönelmiştir (Mardin, 2003: 63).

Savaş ekonomisinin sunduğu fırsatlar, ticaret burjuvazisi için önemli sermaye birikimi olanakları yaratırken; sanayi burjuvazisi ve bürokrasi bu kârdan aynı ölçüde pay alamamış, bu da rejim içi ittifaklarda çözümlere yol açmıştır. Özellikle İstanbul’un ticarete dayalı kozmopolit sermaye yapısı ile Ankara merkezli sanayici-bürokratik blok arasında gerilimler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ticaret burjuvazisi, siyasal sisteme entegre olmamış azınlık unsurlara yönelik söylemleri sınıfsal çıkarlarını korumak amacıyla etnik farklılıklar üzerinden yeniden kurgulamıştır (Keyder, 2013: 156–158).

Bu durumun en çarpıcı örneği, 1942’de yürürlüğe giren Varlık Vergisi’dir. Sözde savaş ekonomisine karşı mali önlem olarak sunulan bu düzenleme, gerçekte azınlık sermayesinin sistematik biçimde tasfiyesini hedeflemiştir. Uygulama sonucunda gayrimüslim tüccarların birikimleri büyük ölçüde ellerinden alınmış; mallar ve mülkler Müslüman Türk girişimcilere transfer edilmiştir. Devletin vergi gelirlerinde %30’luk artış sağlanırken, aynı zamanda etnik temelli bir ekonomik yeniden dağılım mekanizması işletilmiş ve yüzlerce kişi

ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Keyder, 2013: 158–159; Karpat, 2021: 205). Bu süreç, İttihat ve Terakki'den miras kalan toplumsal homojenleştirme refleksinin, kriz dönemlerinde yeniden devreye sokulduğunun göstergesidir.

İsmet İnönü liderliğindeki hükümet, savaş şartlarının yarattığı ağır ekonomik sıkıntılar ve uygulanan sosyal politikalar nedeniyle geniş halk kesimlerinde ciddi bir hoşnutsuzlukla karşılaşmış, rejim toplumun önemli bir kısmı tarafından hiçbir zaman tam anlamıyla benimsenmemiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında yükselen fiyatlar, özellikle sabit ve dar gelirli grupları derinden etkilemiş; üretim daralması, karaborsa ve temel ihtiyaç maddelerindeki aşırı fiyat artışları halkın günlük yaşamını zorlaştırmıştır. Bu koşullarda hükümet, yalnızca kentlerde yaşayan sabit gelirli memurlara yönelik ayni yardımlar (şeker, zeytinyağı, giyim eşyası vb.) sağlamış; 1940 itibarıyla bu yardımlardan yararlananların sayısı 1.600.000'e ulaşmıştır. Ancak bu destekler kırsal kesimi kapsamamış, savaş nedeniyle devlete mahsul teslimi ve ağır vergilerle yükümlü tutulan köylüler dışlanmıştır. Böylece şehirli memurlar lehine uygulanan ayrıcalıklı politikalar halk ile bürokrasi arasındaki mesafeyi artırmış; Sümerbank aracılığıyla memurlara düşük fiyatla sunulan ayakkabı ve kumaş gibi malzemeler, memur sınıfının ayrıcalıklı bir konum kazandığı yönündeki algıyı güçlendirmiştir (Karpat, 1996; Toker, 1998).

Bu gelişmeler CHP'nin sınıfsal tabanıyla yakından ilişkilidir. Millî Mücadele'den itibaren devletin yönetici kadrosunu oluşturan asker-sivil bürokrasi ile yerel eşraf ittifakı Cumhuriyet döneminde kurumsallaşmış; savaş yıllarında hükümetin memurları koruyan politikaları bürokrasinin ayrıcalıklı konumunu yeniden üretmiştir. Halkın geniş kesimlerinin dışlanması ise CHP'nin toplumsal tabanını daraltmış ve memur-eşraf merkezli bir yapı karşısında, halkın hoşnutsuzluğunu temsil eden Demokrat Parti'nin yükselişine zemin hazırlamıştır. CHP'nin DP seçmenlerine yönelik küçümseyici "Hasolar ve Memolar" söylemi, bu bürokratik elitizmin sembolik bir örneğidir (Koçak, 1996). Bu süreç, devletin sosyal refah politikalarının seçkin bir biçimde kurgulandığını ve bürokratik sınıfı koruyan bir devlet aklının toplumsal meşruiyet üretmek yerine kendi varlığını sürdürmeye odaklandığını göstermektedir.⁴

Tek Parti dönemine ilişkin resmî söylem olumlu bir ekonomik tablo sunsa da halkın kolektif belleğinde bu yıllar genellikle yoksulluk, kıtlık ve ağır geçim sıkıntılarıyla hatırlanmaktadır. 1920'ler, 1930'lar ve 1940'lar boyunca büyük kentlerin dışındaki geniş nüfus kesimleri ciddi ekonomik zorluklarla

4 Tek Parti Döneminde Hükümet Memur dayanışması konusunu ayrıntılı için bkz.: Tuğluoğlu, Fatih, *Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s. 353-37.

karşılaşmıştır. Öğretmenlerin Tek Parti dönemindeki güç koşullarını gösteren çalışmalar, bu meslek grubunun yaygın yoksulluk ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıya olduğunu ortaya koymaktadır. Muallimler Mecmuası'na göre 1931'de yalnızca İstanbul'daki ilköğretim öğretmenleri arasında 225 veremli bulunmaktadır. Derginin 1932 tarihli bir sayısında "Tekâütlük ve Hasta Muallimler" başlığıyla yayımlanan yazıda, neredeyse her okulda çeşitli hastalıklarla mücadele eden öğretmenlerin bulunduğu, genel bir zafiyet hâlinin meslek grubunu kuşattığı belirtilir. Aynı kaynakta aktarılan dramatik bir örneğe göre ise bir ilkokul öğretmeni, yırtık ayakkabılar ve yamalı giysilerle yarı aç öğrencilerinin karşısına çıkmayı mesleki onuru için aşağılayıcı bularak intihar etmiştir (Akyüz, 1978, s. 241). Savaş yıllarında derinleşen ekonomik darboğaz, halkta ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmış ve birçok araştırmacıya göre bu hoşnutsuzluk, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin kazandığı ezici zaferin başlıca nedenlerinden biri olmuştur.

Kemalist modernleşme politikaları, subaylar, bürokratlar, kentli tüccarlar ve kırsal eşraf gibi rejimin temel dayanakları açısından koruyucu bir işlev görürken, ülke nüfusunun yaklaşık %80'ini oluşturan kırsal kesimdeki küçük üreticilerin yaşam koşullarında kayda değer bir iyileşme yaratamamıştır (Zürcher, 2021: 241). Altyapı yatırımlarının yetersizliği bu durumu somutlaştırmaktadır: 1953 yılı itibarıyla yaklaşık 40 bin köyün yalnızca 10'unda elektrik bulunmaktaydı (Devrim, 1974: 585). Haberleşme alanında da benzer bir tablo söz konusudur; telefon abonman sayısı 1923-1945 döneminde çok sınırlı biçimde artmış, bin kişiye düşen telefon aboneliği ancak 1'den 1.5'a yükselmiştir. Yine TÜİK'in verilerine göre, 1929 yılında telefon abonman sayısı 13562'den çok partili döneme geçinceye dek (1946) 30634'e ulaşmıştır (TÜİK 1923- 2013,2014: 417). Bu aboneliklerin büyük kısmı Ankara'daki bürokratik ve siyasal elitlere ait olup halkın bu hizmete erişimi neredeyse yok denecek kadar düşüktür.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara* romanında erken Cumhuriyet dönemindeki sınıfsal ve sosyo-ekonomik dönüşümü, aynı şehirde yan yana var olan iki farklı Ankara tasviri üzerinden ortaya koyar. Bir yanda Millî Mücadele yıllarında fedakârlıkla mücadele eden subay ve bürokratların Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde arsa spekülasyonları ve taahhüt işleriyle zenginleşen yeni bir seçkin sınıfa dönüşmesi; diğer yanda ise Tacettin Mahallesi gibi semtlerde yoksulluk içinde yaşayan halkın dışlanmışlığı anlatılır. Bu karşıtlık, yalnızca mekânsal bir ayrımı değil, idealizmden çıkarıcılığa yönelen zihniyet değişimini simgeler. Karaosmanoğlu böylece hem toplumcu eşitlik ideallerine duyduğu özlemi dile getirir hem de Cumhuriyet kadrolarının sınıfsal farklılaşma ve ahlaki yozlaşma eğilimine eleştirel bir bakış sunar.

1927 nüfus sayımına göre Türkiye’de şehirli nüfus oranı yalnızca %16,6’dır; bu oran 1945’te bile %18’i ancak aşabilmiştir. Kırsal bölgelerde yaşayan halk sık sık sıtma, verem ve frengi gibi salgınlarla karşı karşıya kalmış; 1927’de okuryazarlık oranı resmî verilere göre yalnızca %10 civarındadır. Bu koşullar altında Cumhuriyet yönetimi modernleşmeyi, aynı anda hem ideolojik bir dönüşüm hem de halkın yaşam koşullarını iyileştirecek bir proje olarak tanımlasa da uygulamada devlet ağırlıklı olarak eğitim ve kültür politikaları üzerinden “yeni insan” yaratma projesine yönelmiştir (Çolak, 2017: 25). Şehir merkezlerinde sınırlı iyileştirmeler yapılmış olsa da kırsal kesim uzun süre ihmal edilmiş, halkın büyük çoğunluğu modernleşme sürecinde daha çok ideolojik bir araç konumuna indirgenmiştir.

Nihayetinde, Cumhuriyet’in erken döneminde uygulanan devlet merkezli ekonomik model, belirli ölçülerde sanayileşme ve kurumsal devlet kapasitesinin gelişmesini sağlamış olsa da Devletin uyguladığı müdahaleci politikalar, özellikle köylülük üzerinde ağır bir yük oluştururken, bürokratik kadroların ve kentli memur kesiminin belirli ölçüde korunması toplum içinde algılanan eşitsizlik duygusunu derinleştirmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan toplumsal hoşnutsuzluk yalnızca ekonomik sıkıntılardan kaynaklanmamış; aynı zamanda devlet ile toplum arasındaki mesafenin büyümesiyle de yakından ilişkili olmuştur. Tek parti yönetimi altında siyasal temsil kanallarının sınırlı olması, ekonomik sorunların siyasal alanda ifade edilmesini zorlaştırmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde benimsenen ekonomik yönelim, yüzeysel ulusal kalkınma ve ekonomik bağımsızlık hedefleriyle gerekçelendirilmiş olsa da politik ekonomi perspektifinden bakıldığında bu sürecin aynı zamanda yeni bir sınıfsal yapılanmanın inşası anlamına geldiği görülmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet’in ilk çeyrek yüzyılında uygulanan devlet merkezli ekonomik model, bir yandan ulusal kalkınmanın kurumsal temellerini oluştururken diğer yandan toplumsal eşitsizlikleri ve siyasal temsil sorunlarını derinleştiren bir yapı ortaya çıkarmıştır.

Sonuç

Türkiye’de bürokrasi-toplum ilişkisi, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan tarihsel süreklilik içerisinde, siyasal iktidarın paylaşımı ve meşruiyetinin inşası bakımından merkezi bir problem alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı siyasal düzeninde saray otoritesinin güçlü olduğu dönemlerde bürokratik zümrenin siyasal etkisi görece sınırlı kalmış; bürokrasinin hareket alanı, sultanın hem dünyevi hem de uhrevi meşruiyete dayanan otoritesi tarafından dengelenmiştir. Bu denge, bürokrasinin kendi başına kurumsallaşmış bir

egemenlik ya da kalıcı bir bürokratik oligarşi tesis etmesini engelleyen yapısal bir sınır işlevi görmüştür. Buna karşılık, merkezî otoritenin zayıfladığı tarihsel kesitlerde askerî ve sivil bürokratik unsurlar, “devleti kurtarma”, “düzeni yeniden sağlama” ya da “mevcut tehditleri bertaraf etme” söylemleri aracılığıyla siyasal alana doğrudan müdahil olma eğilimi göstermiştir.

Bürokratik aktörlerin zamanla sultanın mutlak otoritesini dengeleyen, hatta belirli dönemlerde aşındıran bir konuma yükselmesiyle birlikte, devlete atfedilen kutsallık ve meşruiyet unsurları bürokratik sınıf tarafından stratejik biçimde yeniden sahiplenilmiştir. Bu süreçte bürokrasi, halkın devlete yönelik sembolik bağlılığını kendi sınıfsal konumunu tahkim eden bir meşruiyet kaynağına dönüştürmüştür; Osmanlı klasik döneminden miras kalan “potansiyel güç odaklarını denetim altında tutma” refleksi, askerî ve sivil bürokrasinin süreklilik arz eden bir siyasal pratiği hâline gelmiştir. Bu refleks, yalnızca Osmanlı'nın son dönemleriyle sınırlı kalmamış, Cumhuriyet dönemine de aktarılmıştır.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte söz konusu miras, yeni bir ideolojik ve kurumsal çerçeve içinde yeniden üretilmiştir. Cumhuriyet modernleşmesi, devletin merkezîleşmesini ve toplumsal alan üzerindeki düzenleyici ve denetleyici kapasitesini güçlendiren bir yönelim izlemiştir. Bu bağlamda “halk için halka rağmen” anlayışı, erken Cumhuriyet siyasal kültürünün ayırt edici unsurlarından biri hâline gelmiş; halkın siyasal katılımı, devletin çizdiği sınırlar içerisinde tanımlanmıştır. Bu yaklaşım, Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren siyasal ve toplumsal ayrışmaların derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Modernleşme projesi, bir yandan ulusal kimliğin inşasını hedeflerken, diğer yandan toplumsal farklılıkları “geri” ya da “tehditkâr” unsurlar olarak kodlamış; böylece modernleşme hem ilerlemeci bir söylem hem de dışlayıcı bir pratik olarak işlev görmüştür.

Bu süreçte bürokrasinin konumu, modernleşmenin niteliğini belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi idari yapı, Cumhuriyet döneminde de büyük ölçüde korunmuş; askerî ve sivil bürokrasi, siyasal karar alma süreçlerinin asli aktörü olarak konumlanmıştır. Bu durum, halk iradesinin kurumsal düzeyde temsiline sınırlamalar getirmiş; siyasal alanın bürokratik gözetim altında şekillenmesine yol açmıştır. Bürokrasinin devletin “aklı” olarak yüceltilmesi, demokratik katılımı ikincil bir konuma iterken, devletin sürekliliği ve bekası toplumsal değişim taleplerinin önüne geçirilmiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte bürokratik devlet geleneği, farklı bir siyasal biçim altında süreklilik kazanmıştır. Tek parti döneminde benimse-

nen devletçilik politikaları çerçevesinde sanayileşme büyük ölçüde devlet eliyle yürütülmüş; kamu iktisadî teşebbüsleri etrafında örgütlenen teknokratik ve bürokratik kadrolar, bu ekonomik düzenin yalnızca başlıca yararlanıcıları değil, aynı zamanda ideolojik savunucuları ve taşıyıcıları hâline gelmiştir. Böylece bürokratik sınıf, hem ekonomik kaynakların tahsisi üzerinde belirleyici bir konum elde etmiş hem de devletin kutsallığını yeniden üreterek toplum üzerindeki vesayetini rasyonel-bürokratik zeminden ideolojik bir düzleme taşımıştır.

Bu çerçeveden bakıldığında, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci, radikal bir kopuştan ziyade askerî ve sivil bürokrasinin merkezde konumlandığı iktidar ilişkilerinin yeniden üretimi olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyet, inkılaplar, ulus-devlet inşası, milliyetçilik ve laiklik gibi kavramsal ve simgesel dönüşümler, yalnızca ideolojik bir yeniden yapılanmayı değil; aynı zamanda bürokratik elitlerin siyasal ve ekonomik egemenliğini kurumsallaştıran bir düzenin tesisini ifade etmektedir. Bu bağlamda modernleşme söylemi, bürokrasinin "devletin sahibi" olarak konumlanmasını ve toplumsal kaynaklar üzerinde ayrıcalıklı bir denetim kurmasını meşrulaştıran bir araç işlevi görmüştür. Dolayısıyla Türkiye'de modern siyasal düzenin oluşumu, askerî ve sivil bürokrasinin merkezde yer aldığı yeni bir egemenlik ilişkisinin tarihsel olarak nasıl inşa edildiğini anlamak açısından kritik bir analitik zemin sunmaktadır.

Toplumsal yapı açısından ele alındığında, Türkiye'de modernleşme süreci yalnızca siyasal değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel dönüşümlerle iç içe ilerlemiştir. Tarımsal üretim ilişkilerinin çözülmesi, kentleşmenin hızlanması ve piyasa ekonomisine geçiş, toplumun sınıfsal yapısını yeniden şekillendirmiştir. Ancak bu dönüşüm, toplumsal taban ile siyasal elit arasındaki mesafeyi ortadan kaldırmak yerine, farklı biçimlerde yeniden üretmiştir. Devletin ekonomik alandaki güçlü düzenleyici rolü, uzun süre özel girişimlerin ve yerel inisiyatiflerin gelişimini sınırlamış; bu durum, ekonomik modernleşmenin toplumsal karşılığının dar bir çerçevede kalmasına yol açmıştır.

Türkiye'de siyasal ve toplumsal ayrışmanın tarihsel sürekliliğini belirleyen başlıca etkenlerden biri, modernleşmenin devlet merkezli karakteri ve bu merkezin bürokrasi tarafından biçimlendirilen politik-ekonomik bir yapı içinde örgütlenmiş olmasıdır. Bu yapı, bürokrasinin yalnızca siyasal karar alma süreçlerinde değil, aynı zamanda ekonomik kaynakların dağıtımında, sınıfsal konumların belirlenmesinde ve toplumsal artığın denetiminde de belirleyici bir hâkimiyet kurmasına imkân tanımıştır. Böylece devlet ile toplum arasındaki gerilim, yönetsel düzeyin ötesine geçerek ekonomik alanda da derinleş-

miş; bürokratik elit modernleşmenin öznesi olarak konumlanırken, toplum geniş ölçüde edilgen bir pozisyona itilmiştir.

Sonuç olarak, tek parti döneminde modernleşme süreci, bürokrasinin siyasal ve ekonomik hâkimiyetini pekiştiren bir çerçeve içinde işlemiştir. Devletçi kalkınma modeli, bürokratik elitlerin hem siyasal iktidar hem de ekonomik kaynaklar üzerindeki denetimini kurumsallaştırmış; modernleşme söylemi ise bu denetimi meşrulaştıran ideolojik bir araç işlevi görmüştür. Bu dönemde bürokrasi, yalnızca modernleşmenin taşıyıcısı değil, aynı zamanda onun politik-ekonomik kazananı olarak şekillenmiş; böylece Türkiye’de modernleşme, toplumsal taleplerle uyumlu bir dönüşümden ziyade bürokratik hegemonyanın yeniden üretildiği bir süreç hâline gelmiştir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1994). *Modern Türkiyenin oluşumu*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Altan, M. (2008). *İkinci Cumhuriyetin yol hikayesi*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Avcioğlu, D. (1971). *Türkiyenin düzeni dün bugün yarın* (Cilt 2). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Avcioğlu, D. (1975). *Türkiye’nin düzeni dün bugün yarın* (Cilt 1). Ankara: Tekin Yayınevi.
- Berzeg, K. (2019). *Liberalizm demokrasi Kapıkulu geleneği*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye’de devletçilik*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Buğra, A. (2010). *Devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cangızbay, K. (2007). *Hiç kimseni’nin cumhuriyeti*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Cem, İ. (2023). *Türkiye’de geri kalmışlığın tarihi* (33 b.). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Çolak, Y. (2017). *Türkiye’de kültürel iktidarın kuruluşu 1923-1945*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Demirel, A. (2017). *İlk meclisin vekilleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2018). *Tek partinin iktidarı: Türkiye’de seçimler ve siyaset (1923-1946)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Devrim Hakkı. (1974). Elektrik maddesi içinde. *Türkiye ansiklopedisi 1923-1973* (s. 383-588). içinde İstanbul: Kaynak Kitaplar.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu*. İstanbul: Alfa Basım.
- Doğan, Ö. (2016). Türkiye’de pozitivism ve siyaset. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: Modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 452-464). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Duman, F. (2006). Akılcılık bağlamındaki iki aydınlanma geleneği: Fransız aydınlanması versus İskoç aydınlanması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(1), 117-151.
- Ergil, D. (2000). *Siyasetini arayan ülke*. İstanbul: Can Yayınları.
- Hanioğlu, M. (2023). *Atatürk entelektüel biyografi*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Hayek, F. A. (2005). Özgürlük, akıl ve gelenek. *Liberal Düşünce Dergisi*(37), 45-58.

- Heper, M. (1983). Bürokrasi. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (s. 290-297). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heper, M. (2018). *Türkiye’de devlet geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kabaklı, A. (2002). *Millete vurulan canlı pranga bürokrasi*. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2021). *Politikada 45 yıl*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (2021). *Türk siyasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2023). *Osmanlı moderleşmesi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul: AFA Yayınları.
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal tarih çalışmaları*. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Keyder, Ç. (2005). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2013). Türkiye demokrasisinin ekonomi politiği. *Geçiş sürecinde Türkiye* içinde (s. 61-117). İstanbul: Belge Yayınları.
- Koçak, C. (1996). *Türkiye’de Milli şef dönemi (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2009). Tek Parti yönetimi, Kemalizm ve şeflik sistemi: Ebedi şef/millî şef. *Kemalizm içinde* (s. 119-137). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2020). *Tek-Parti döneminde muhalif sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kongar, E. (1976). *İmparatorluktan günümüze Türkiye’nin toplumsal yapısı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kongar, E. (2013). *21. yüzyılda Türkiye: 2000’li yıllarda Türkiye’nin toplumsal yapısı*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Köker, L. (2003). Liberal muhafazakârlık ve Türkiye. *Modern Türkiye’de siyasî düşünce, muhafazakârlık içinde* (s. 289). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köker, L. (2009). Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, devlet ve demokrasi. *Modern Türkiye’de siyasî düşünce: Kemalizm içinde* (s. 97-112). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köker, L. (2016). *Modernleşme, kemalizm ve demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçük, Y. (2021). *Türkiye üzerine tezler-1*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Küçükömer, İ. (2013). *Batılılaşma ve düzenin yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2006). Türk siyasetini açıklayabilecek bir anahtar: Merkez çevre ilişkileri. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset içinde* (s. 35-78). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mosca, G. (1939). *The ruling class*. New York: McGraw Hill.
- Naci, F. (1968). *Atatürk’ün temel görüşleri*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Nişanyan, S. (2022). *Yanlı Cumhuriyet*. İstanbul: Liberus Yayınları.
- Ökçün, G. (1968). *Türkiye iktisat kongresi*. Ankara: SBF Yayını.
- Özipek, B. B. (2007, Şubat). Darbe ve muhtıraları nasıl anlamalı. *Anlayış*, 45, s. 42-45.
- Özipek, B. B. (2009). Anglo-sakson ve Fransız siyasi modelleri arasında Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi. *Modern Türkiye’de siyasî düşünce, dönemler ve zihniyetler içinde* (Cilt 9, s. 971-980). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peker, R. (1984). *İnkılap dersleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Soral, E. (1971). *Özel kesimde Türk müteşebbisleri ve kapitalist kalkınma yolu*. Ankara: Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.

- Teaziz, C. (2011). *İkincilerin Cumhuriyeti-Adalet ve Kalkınma Partisi*. İstanbul: Mızrak Yayınları .
- Toker, M. (1998). *Tek partiden çok partiye 1944-1950*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Weber, M. (2023). *Bürokrasi ve otorite*. (B. Akın, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- Yerasimos, S. (1987). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye* (Cilt 2). İstanbul: Belge Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2022). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.